

קלישאות יסוד

קלישאה היא מה שנאמר באופן אוטומטי, סתמי, ללא מחשבה מעמיקה וללא שקילה של חלופות. הבעיה היא שאם נכחיד את כל הקלישאות נכחיד את השפה המדוברת עצמה. לפיכך עלינו לצאת למאבק בקלישאות היסוד של כל תחום. הרי "צריך לצאת מהקופסה!"

ישראל שורק

ככה מדברים בכנסי חינוך

לא מזמן הוזמנתי לכנס יוקרתי לחינוך. המנחה פתח ואמר: "כידוע, תפקיד אנשי החינוך הוא להכין את הילד לעתיד. התפוצצות הידע גורמת לכך שאין טעם ללמד 'פרטי מידע', מה גם שבעתיד נוכל להשתיל שבבי מידע במוח שלנו ולשלוף אותם כשנרצה. העתיד מחייב פיתוח חשיבה יצירתית, מחשבה מחוץ לקופסה ועבודת צוות ולכן אין שום טעם בשימור בית הספר כמות שהוא".
את המילים, כל אחת בנפרד, הבנתי. אבל לא הבנתי אף משפט, וודאי לא הבנתי את המסר. אינני מיתמם. האמינו לי. לכן לא אפענח לכם את המסר, אלא אסביר מדוע לשפה כזאת אין שום מובן ומדוע לא ייתכן שיהיה לה מובן.

איך עושים דברים עם מילים

אנחנו עושים המון דברים עם מילים, כמו שלימד אותנו הפילוסוף ג'ון אוסטין. אנו משוחחים, מלמדים, מדגימים, משכנעים, ממליצים, שואלים, טוענים ומבטיחים וגם מחוקקים ומתחננים ומתגרשים... לכן ההבחנה בין "אנשי מילים" לבין "אנשי מעשים" שגויה. אבל כאשר אנחנו עושים דברים עם מילים, נניח חושבים או מתוודים השקפת עולם, באיזו שפה אנחנו משתמשים? אני לא מתכוון לעברית, אנגלית, ערבית וכו', אלא לסגנון, לבחירת המילים, לכמות המילים ואפילו לשתיקות שבין המילים.

בדיוק או בערך

ברוב המקרים אנו מעוניינים להיות בהירים ומובנים. לפעמים נעדיף, מכל מיני סיבות, להישאר מעורפלים ועמומים, אבל על מקרים כאלה לא אדבר כאן. חרות, בהירות ודיוק שמותאם להקשר הם מרכיבים הכרחיים של כל מסר ראו לשמו. למה הכוונה "דיוק מותאם להקשר"? למשל, כאשר אנו מזמינים אורחים למסיבת יום הולדת לא נגיד להם: בואו בשמונה, ארבע-עשרה דקות ושלושים ושש שניות. נגיד להם לבוא סביב שמונה-שמונה וחצי. אם מדובר במסיבת הפתעה, נגיד להם לבוא לפני, נניח, תשע. לנהג המונית נגיד "עצור פה, בבקשה", וזו תהיה גסות רוח - אם אין סיבה טובה לכך - לבקש ממנו לנסוע עוד שבעה-עשר סנטימטרים קדימה. לעומת זאת כאשר מנסים להנחית רכב חלל או כאשר מבססים אבחנה רפואית או הכרעה שיפוטית - "בערך" אינו מספיק טוב.

בין קלישאות סתם לבין קלישאות יסוד

ברצוני לצאת, ולגייס אתכם עמי, למאבק בקלישאות יסוד. ודוק: אין לי עניין במאבק בקלישאה "סתם", כלומר קלישאה שאינה יותר משימוש אוטומטי ונטול ביקורת בשפה, אלא דווקא בקלישאות יסוד. ההבחנה בין קלישאות יסוד לבין "קלישאה סתם" חיונית, שהרי איננו מעוניינים לסלק את הקלישאות מעולמנו ומתודעתנו. אם נעשה כך נחריב את השפה המדוברת. תנו דעתכם: מה רבות הקלישאות, כלומר דפוסי השימוש האוטומטיים ונטולי הביקורת בכל שפה. למשל, שאלות הנימוס אשר

פותחות שיחה בין מכרים, ברכות שגורות באירועים משמחים, ביטויי השתתפות בצער באירועים עצובים. קלישאה היא גם שותפה נאמנה ברבים מן הטקסים הלשוניים שלנו ואי אפשר בלעדיה, ממש כשם שאי אפשר לקיים חברה בלי טקסים. הנה כמה דוגמאות לטקסים לשוניים: "זהרי החדשות ועיקרן תחילה", "אני מכריז עליכם בעל ואישה", "הואיל והקונה בדק את הנכס ומצא אותו מתאים לצרכיו", "תודה שבחרת לטוס אתנו", "מזל טוב ליום הולדתך", "מן השמים תנוחמו"...

קלישאת יסוד היא סיסמה שקרית או סתמית, שעליה מתבסס טיעון שלם או השקפת עולם שלמה. הכוונה היא לסיסמה שמקובלת מאוד בקהילה מסוימת (בנייה קהילת המורים) והשימוש האוטומטי בה מונע בעצם את היכולת להבחין בעוברת שהיא אינה מבוססת, שהיא סתמית, שהיא חסרת משמעות. אנו מצפים ממנהיגינו אך גם ממורינו שיהיו אמיצים דיים לחשוף את הנחות היסוד שלהם לביקורת. אם יעשו זאת, הם לא יפעלו כאוטומטים. אסור למנהיגים ולמורים לפעול כאוטומטים. לדעתי, חינוך להימנעות מקלישאות ומתבניות דיבור ז'רגוניסטיות אינו אלא חינוך מוסרי.

למה קלישאות יסוד מסוכנות כל כך

קלישאה היא מסך עשן, מסכה, הסוואה. מאבק בקלישאות הוא מאבק למען נקיות, פשטות ובראש ובראשונה מאבק למען יושר אינטלקטואלי. קלישאות מרדמות את הביקורת, מערפלות את המחשבה החופשית ומונעות תסיסה אינטלקטואלית. הנה דוגמאות נפוצות ביותר לתופעה זו:

1

אסור לעשות הכללות

מתי אומרים? בשיעור חינוך, למשל, כשמתעורר ויכוח על אשכנזים-מזרחים, יהודים-ערבים, אסלאם-נצרות, מתבגרים-ילדים, הורים-מורים ומה לא.

משפט אופייני:
"אי אפשר להגיד שכל הערבים רעים. אסור לעשות הכללות."

מה הבעיה פה בעצם?
הרי המדע כולו הוא ניסיון לנסח הכללות שיעמדו במבחן. בלי הכללות נתקשה בכלל לדבר, לא רק לעסוק במדע.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
נכון שלא כל הערבים רעים או טובים וכולי (כשם שנכון שלא כל הרופאים לוקים בכתב היד שלהם).

אז מה אומרים?
אומרים שמותר לעשות הכללות וחשוב להתאמץ לעשות הכללות חכמות. במקרה הזה לא מדובר בהכללה שעומדת במבחן הביקורת, מפני שהכללות חברתיות הן בסופו של דבר תחשיבים סטטיסטיים בלבד. יש הכללות שיש בהן ממש, ועלינו לתת דעתנו עליהן באומץ. מי שעשה את ההכללה על הערבים, במקרה הזה, רצה ודאי לומר דבר מה בעל ערך ולא לקבל את המענה הלקוני "אסור לעשות הכללות". כעת הוא לא יחשוב שהמורה סותמת פיות, אלא ינסה להבהיר את ההכללה שלו.

2

חינוך מכין ילדים לעתיד

מתי אומרים:
בחדר המורים, ביום הורים, במכללות להכשרת מורים, בכנסים. בכל מקום.

משפט אופייני:
"תפקידנו הוא להכין אתכם לעתיד. גם אנשים מבוגרים לא עושים מה שהם רוצים."

מה הבעיה פה בעצם? אפשר בכלל להכין לעתיד? מישוהו פה נביא? והאם יש למישהו מתכון בהתכוננות לעתיד? חינוך מתרחש רק בזמן הווה. אם לא יודעים מה יהיה בעתיד, אי אפשר להתכונן אליו בהווה.

בקלישאה יש גרעין של אמת: נכון שהילדים עתידים להפוך למבוגרים, ויש מיומנויות כמו קריאה וכתובה שכנראה יעזרו מאוד למבוגרים שהם יהיו.

אז מה אומרים?
את השטות הזאת, שהחינוך מכין ילדים לעתיד, מוטב שלא לומר כלל (ראו מאמרו של נימרוד סמילנסקי פרידמן בגיליון זה).

3

עידן של התפוצצות הידע

מתי אומרים?
כאשר מכשירים פרחי הוראה לשאת את שק הקלישאות של מורים מן השורה, ובעיקר כדי לנחם את אלה שאין להם כמעט כל ידע כללי.

משפט אופייני:
"בעידן הנוכחי של התפוצצות הידע, כאשר הידע מכפיל את עצמו כל שלושה וחצי ימים, אין טעם בשינון, בזכירת נוסחאות, בידע כללי. הכי חשוב זה לצאת מהקופסה (ע"ע)."

מה הבעיה פה בעצם?
הידע לא באמת מתפוצץ. אין צורך לשמר את הבלבול בין ידע לבין מידע. העובדה שיש עשרות מיליוני פוסטים בפייסבוק או מאות אלפי מאמרים בכתבי עת שונים (כולל מאמר זה עצמו) אינה מעידה שהאנושות יודעת יותר, שהמורה יודע יותר או שהתלמיד רשאי לדעת

פחות. מלבד זאת, בבית הספר מלמדים ממילא מושגי יסוד, מבואות, תחומי תשתית. כל אלה אינם מתפוצצים, והידע בהם אינו מתרבה מהר כל כך. כך למשל, יסודות בכימיה נשארו אותם יסודות (פחות או יותר) כמו לפני עשרים שנה, נשוא ונושא ומשפט טפל שומרים על רעננותם וגם מספר הספרים בתנ"ך לא השתנה.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
כמות המידע באינטרנט באמת עצומה. מי שרוצה ללמוד משהו יוכל למצוא אוצרות בלומים ברשת!

אז מה אומרים?
מעודדים תלמידים לראות סרטונים מרתקים, לשמוע הרצאות מאלפות, לאתגר את המורים בשאלות קשות במיוחד. מצד שני אומרים להם: אתם לא גוגל ולא מעבדי מידע. אתם בני אדם! חשוב שגם אתם תדעו משהו ולא רק המכונות.

4

חשיבה יצירתית ויציאה מהקופסה

מתי אומרים:
בכנסי חינוך, בעיקר כאלה שאנשי הייטק יוזמים וגם בימי היערכות כדי להפיח רוח חיים ושמחה בצוות הינוכי.

משפט אופייני:
פעם תלמידים היו משננים! לא אצלנו. אנחנו, הורים יקרים, מקפידים על חשיבה יצירתית ועל יציאה מהקופסה (לפחות שלוש פעמים ביום).

מה הבעיה פה בעצם?
חשיבה יצירתית זה באמת חשוב. אבל יש דברים שצריך לדעת והתירוץ "חשיבה יצירתית" לא עוזר לחשוב. לוח הכפל, למשל, העובדה שניגריה נמצאת באפריקה, שישמעאל בן אברהם לא היה מוסלמי, שמלחמת העולם הראשונה

בקלישאה יש גרעין של אמת:
חשיבה יצירתית באמת, בניגוד לקלישאה, היא דבר רב ערך ונדיר. בדרך כלל מי שמדקלם קלישאות מתקשה לחשוב ביצירתיות. יש הקשרים שצריך לחרוג בהם מכל תבנית נתונה, ודאי מאוטומטיות. ראו הרצאותיו של דניאל כהנמן באינטרנט, למשל.

אז מה אומרים:
כדי לחשב 28 כפול 39 לא צריך לחשוב באופן יצירתי אלא לתרגל מה שלמדנו בכיתה. כשצריך (וצריך!) ע"ע התפוצצות הידע) ללמוד בעל פה את קינת דוד לא צריך לצאת מהקופסה. אבל כאשר המורה שואלת בפעם המי יודע כמה: "מדוע לא הכנת את שיעורי הבית?" - חשיבה יצירתית בהחלט לא תזיק.

5

השוב לחנך לעבודת צוות

מתי אומרים:
בבתי ספר שהלמידה בהם מבוססת פרויקטים ובכל שאר בתי הספר (שמתקנאים בהם משום מה); בשעה שנותנים עבודה לקבוצה שלמה שאינה מעוניינת לעבוד בצוותא.

משפט אופייני:
פעם שמנו דגש על עבודה יחידנית, אבל שוק העבודה של ימינו ושל העתיד (ע"ע חינוך מכין ילדים לעתיד) מחייב עבודת צוות.

מה הבעיה פה בעצם?
כל רעיון גדול, גם של קבוצה, "ראשיתו באיזה יחיד" (ג'ון סטיוארט מיל, "על החירות"). מה יש בשוק העבודה שמצדיק חינוך לעבודת צוות? לא שאני מתנגד לעבודת צוות, חלילה, אבל מה נפלא בה כל כך? בכל צוות יש אחד שנושא במרבית העול, יש טרמפיסטים שקוצרים תהילת שווא, ואילו הרוב אינם מבינים על מה מדובר. רבות יי: נותרנו יצורים אינדיווידואליים! לכו תתלוננו אחר כך באוניברסיטה שחינכו אתכם ל"עבודת צוות" ולכן נכשלתם.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
בקלישאה הזאת לא מצאתי אותי, את גרעין האמת, אבל אחפש.

אז מה אומרים:
מי שרוצה לעבוד בקבוצה, שיהיה בריא.

6

להשקיע בכישרונות ("חוזקות") של הילד

מתי אומרים:
משפט מובהק של מנהלים מתקדמים ושל מורים בשיעורים פרטניים.

משפט אופייני:
"אנחנו לא רוצים להיות כמו אותם בתי ספר שמגדלים תלמידים בינוניים למכביר. אנחנו מאתרים את החוזקות של הילד ומשקיעים בהן!"

מה הבעיה פה בעצם?
לבני אדם יש רצון חופשי. למכוניות יש חוזקות וחולשות - "אמנם האוטו זולל דלק אבל יש לו חוזקות! הוא מאיץ למאה קמ"ש תוך עשר שניות". מי אמר לכם, גבירותיי ורבותיי, שבני אדם רוצים שיחזקו את חוזקותיהם? בני אדם, וגם ילדים הם בני אדם, רוצים לחזק את מה שהם רוצים לחזק.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
יש מתאם (קורלציה) גבוה בין רצונות לבין חוזקות. הרבה פעמים אנשים אוהבים את התחומים שהם טובים בהם.

אז מה אומרים:
תלמד מה שצריך ללמוד. לרמוקרטים שבינינו אפשר לומר: תלמד מה שאתה רוצה ללמוד. נעזור לך לממש את רצונך (ורוק: לא את "חוזקתך")!

7

לא חשוב הציונים, העיקר שיהיו בני אדם

מתי אומרים:
מתי לא?
"אני תמיד אומר לילדים שלי / לתלמידים שלי: זה שאתם מעולים זה ממש לא מעניין אותי! העיקר שתהיו בני אדם!"

מה הבעיה פה בעצם:
שלא מתכוונים ברצינות. אין ציונים בלהיות בני אדם, ובסוף מתקבלים לתיכון היוקרתי / לפקולטה היוקרתית אלה שיש להם ציונים טובים, בין שהם "בני אדם" ובין שלא.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
בקלישאה הזאת כל מילה אמת.

אז מה אומרים:
הפעם אענה שלא כהרגלי: עושים. מפסיקים לתת ציונים ומעודדים את הטובים שבתלמידים שלא לגשת לבחינות הבגרות. מספיק שיהיו אלף תלמידים מעולים בארץ שאינם אווזים בציוני בגרות כדי לגרום לאוניברסיטאות לשנות את שיטת המיון. או אז תהפוך הקלישאה לאמת צרופה.

8

למצות את היכולת

מתי אומרים:
כאשר רוצים לדרבן תלמידים מוכשרים ועצלים או לדרבן את הוריהם שידרבנו אותם.

משפט אופייני:
"היא תלמידה כל כך מוכשרת! חבל שהיא לא ממצה את היכולת שלה. היא יכולה להגיע רחוק!"

מה הבעיה פה בעצם:
ראשית, תלמידים אינם תפוזים ולא צריך למצות מהם דבר. שנית, האם את המורה, האם אתה המורה, מיציתם את כישרונותכם ויכולותיכם? האם בני אדם יכולים

בכלל למצות את יכולותיהם בנסיבות רגילות? יש הטוענים שגם בטהובן ואיינשטיין לא מיצו את יכולותיהם. הם היו מסוגלים להרבה יותר! בקיצור, מיצוי יכולת הוא במידה רבה מושג חסר משמעות.

בקלישאה יש גרעין של אמת:
לפעמים ניכר בתלמידים שהיו יכולים להרקיע שחקים אילו היו סקרנים יותר, להוטים יותר, חרוצים יותר...

אז מה אומרים:
מנסים לעניין את התלמידים קצת יותר, לאתגר אותם קצת יותר, לפתות אותם למאמץ - קצת יותר.

9

שוויון הזדמנויות

מתי אומרים: מעל דוכן הכנסת, כנאום ראש העיר, בכנסי חינוך חגיגיים של מפעל הפיס.

משפט אופייני: "החינוך הוא האמצעי העיקרי לשוויון הזדמנויות ולסגירת פערים חברתיים" (ח"כ עמנואל טרכטנברג, כנס רמת גן לשוויון, 20 בנובמבר 2016).

מה הבעיה פה בעצם: ראשית, במושג "חינוך" אין מתכוונים לבית הספר. הוא אינו מסוגל באמת לסגור פערים. "כאשר ילד נכנס בגיל שש לבית הספר - גורלו נחרץ" (ח"כ טרכטנברג, שם). ואולם הבעיה המרכזית היא בערך "שוויון הזדמנויות" עצמו. שהרי מה בעצם אומרים? המשיכו להרוג זה את זה - הקפידו רק שנקודת הזינוק תהיה שווה. הזדמנות למה בעצם? פשוט: הזדמנות לנצח,

להתקבל על חשבון חברך לבית הספר לרפואה, למסלול הקליני בפסיכולוגיה, לקבל תקן בפקולטה, להתמנות לראש המחלקה בבית החולים, לקבל רישיון מן החברה להדפסת כסף. אם הבנקאי הבכיר מרוויח פי מאה מהאיש שמתקן את הכבישים, אעשה הכול כדי שבני לא יהיה על גבי האספלט. אצהיר על דבקותי בשוויון הזדמנויות, אבל אתן לו כל סיוע שבעולם כדי שילמד היטב וינצח בתחרות. שוויון הזדמנויות פירושו רישיון למלחמת הכול בכול - רק בתנאים הוגנים. כולם מרביצים בידיים חשופות.

בקלישאה יש גרעין של אמת: אין דבר מקומם יותר מן הידיעה שסיכויי של ילד שנולד בפריפריה או למשפחה מעוטת אמצעים להצליח בלימודים ובחיים קטנים מאוד מבחינה סטטיסטית.

אז מה אומרים: חותרים לצמצום פערים "על אמת". דואגים לשכר מקסימום נמוך ולשכר מינימום גבוה. אם כבר מעתיקים מפנילנד, אז מעתיקים את הכבוד שרוחשים שם לעובדי כפיים. כאשר השוויון ממשי יותר ההזדמנויות נעשות חשופות פחות.

10

להיות רלוונטיים לעולמו של הילד

מתי אומרים: כאשר מפתחים תכניות לימוד חדשניות, כאשר רוכשים ערכות משחק יקרות ויקרתיות, כאשר באים לשיעור חמושים בדיסקי און קי מלא הפתעות.

משפט אופייני: "אם את רוצה שהילדים יתעניינו בשיעור שלך תהפכי אותו לרלוונטי לעולם שלו. מה רצית, ללמד סתם ככה את מעשה פילגש בגבעה?"

מה הבעיה פה בעצם? לא נכון שהרלוונטיות מעניינת ילדים. פופאיי המלח, הדרדרסים, מבמי והפיל המעופף אינם רלוונטיים יותר מסיפור קין והבל או משתי רכבות יוצאות זו מול זו. חיפוש

הרלוונטיות מרגיל אותנו לחשוב על הילד כצרכן שצריך לקנות אותו, לרכוש את אמונו, להחניף לו, להתאים את עצמנו לצרכיו. מה שמעניין אותי רלוונטי עבורי. זו האמת ולא ההפך, כפי שחושבים בטעות.

בקלישאה יש גרעין של אמת: כמעט כל סוגיה שעוסקים בה בבית הספר או בספרות טובה מתקשרת במישרין לנפשנו ולעולמנו. לא משום שיש קסם ביצירה הנלמדת, אלא משום שכל יצירה משמעותית נוגעת בנימים קיימים ברוח האדם: פרידה, געגוע, תקווה, כאב, ציפייה, קנאה, שנאה ואהבה.

אז מה אומרים: פשוט אהבים את מה שמלמדים. בלי טריקים ובלי שטיקים. פעם שאלו את שמשו של הבעל שם טוב: "מבין כל הדברים שרביך עוסק בהם: תפילה, לימוד, הוראה, צדקה, ניהול קהילה, דרשה, כתיבה והתבודדות, מבין כל אלה מה אהוב עליו ביותר?" השיב השמש לאחר מחשבה קצרה: "הדבר האהוב ביותר על רבי הוא הדבר שהוא עושה באותו רגע".

11

הכול עניין של חינוך

מתי אומרים: בנאומי בחירות, במאמרים של בכירי העיתונאים כאשר מתגלה שערורייה ציבורית חדשה, בשעה שאנחנו מרכלים על אותו ילד שהושעה מבית הספר אחרי שנתפס כותב גרפיטי על דלת המנהל.

משפט אופייני: "תאמין לי, כל השחיתות הזאת, מעשי האונס הללו, תרבות הנהיגה הזאת, חוסר היכולת לעמוד בתור והחום המתיש באוגוסט - זה הכול עניין של חינוך!"

מה הבעיה פה בעצם: לא נכון שהכול עניין של חינוך. נדמה שבשעה שיש בעיית עומק חברתית או תרבותית הסיסמה "חינוך" נשלפת כאילו מכאן והלאה אפשר לנשום לרווחה

ולהניח לגננות ולמורות המסורות לפתור לנו את המשבר. צוות המורים של שכבה ח' יטפל באלימות, הצוות של ט' יטפל בנגע הסמים, ואילו צוות י"א יטפל בחוסר הסובלנות הפוליטי.

בקלישאה יש גרעין של אמת: דוגמה אישית, הנהגה, אנשי מעלה שניהגו באופן ראוי לחיקוי - כל אלה הם במובן עמוק (גם) חינוך. בטח לא מערכת בתי הספר לברה.

אז מה אומרים: מעדיפים לתת דוגמה אישית, להיות מופת אלטרנטיבי לאותה תופעה מגונה. בה בעת מותר להפגין, למחות, לשוחח, לשכנע וכן, גם ללמד.

12

מי קבע שדבר אחד חשוב ודבר אחר לא חשוב?

מתי אומרים: כאשר מורים נדרשים להציב סדר עדיפויות מנומק או בשעה שמתגוננים נגד הטענה שלתלמידים וגם למורים חסר ידע כללי בנושאים "חשובים".

משפט אופייני: "מי קבע שאלתרמן יותר חשוב מרועי חסן או מסטיק וכן אל? עוברה שבני הנוער חושבים אחרת".

מה הבעיה פה בעצם: חברה שאין בה עוגנים של איכות, של גדולה תרבותית, של "נכסי צאן ברזל" מאברת תקווה לכונן מרכז כבירה תרבותית. מרכז כבירה תרבותי הוא בסיס משותף של טקסטים ויצירות (שדווקא טוב שיתקיים עליו ויכוח), אשר משמש מוקד לאסוציאציות משותפות,

להשוואות, למטפורות ולדימויים שציבור משכיל ורחב ככל האפשר שותף לו. קשה לחשוב על קהילה אנושית מלוכדת בלי מרכז כבירה תרבותי כזה. בנוסף, כיצד מורים מעזים לדרג תלמידים אך פוחדים לדרג יוצרים? אם אין אמת מידה של עמוק ושטוח, של מורכב ופשטני, כיצד ניתן ליוסי 7 במבחן בתנ"ך ואילו לנועה 9?

בקלישאה יש גרעין של אמת: יש כאלה שאוהבים יותר את עמיחי, אחרים מעדיפים את זך, שלא לרבר על חסידי גולדברג ורביקוביץ'. זה בהחלט נכון שטיפשי לדרג אמנים גדולים ולייחס לדירוג הזה תוקף אובייקטיבי.

אז מה אומרים: גם אנשים משכילים מאוד לא יודעים הכול, לא קראו הכול, ולעתים לא שמעו כלל על הרמויות ש"מוכרחים להכיר". עם זאת מותר לתת אמון באנשים שלמדו תחום מסוים לעומק, שהם מומחים בו, ולהתייחס ברצינות להעדפותיהם. יכול להיות שהם טועים? כמובן; אולם החשר המתמיד בבני סמכא יגרום לנו לשקוע בחול הטובעני והצחיח של בורותנו.